

Interdisciplinarity in Socio-scientific Studies

समाजवैज्ञानिक अध्ययनमा अन्तर्विषयात्मकता

रत्नमणि नेपाल/Ratna Mani Nepal

CNAS, Kathmandu, Nepal

Article History: Received: 25 Nov. 2024, Reviewed: 23 Jan. 2025, Accepted: 7 Feb. 2025

Corresponding Author: Ratna Mani Nepal, Email: nepalratnamani@gmail.com

लेखसार

अन्तर्विषयात्मक अध्ययन जटिल सामाजिक समस्याहरूको नीतिगत तथा ज्ञानात्मक समाधान खोज्न गरिने एक छुट्टै अध्ययन परम्परा हो । पछिल्लो समयमा विश्वविद्यालयलगायत शिक्षण तथा अनुसन्धान निकायहरूमा गरिने समाजवैज्ञानिक अनुसन्धान कार्यमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको माग विश्वव्यापी रूपमै बढिरहेको छ । नेपालमा भने यो अध्ययन एक नयाँ प्रयोगजस्तो देखिन्छ । यस आलेखमा त्रिविको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत वि.सं. २०५८ सालमा स्थापित अन्तर्विषयात्मक विषय ग्रामीण विकासमा हुने विद्यावारिधि तहका अध्ययनहरूको अन्तर्विषयात्मकताको प्रकृति र प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ । अन्तर्विषयात्मक विषयमै अन्तर्विषयात्मकताको स्थिति बुझ्न सकियो भने अन्य संस्थागत विषयमा हुने अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका बारेमा अनुमान लगाउन सजिलो हुन्छ भन्ने मान्यताले यो लेख तयार पारिएको छ । यसमा ग्रामीण विकास विषयको विद्यावारिधिमा अध्ययनरत सात जना सहभागीबाट अन्तर्वार्ता विधिद्वारा प्राप्त धारणाको विषयगत विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । आलेखमा ग्रामीण विकास विषयमा भइरहेका अन्तर्विषयात्मक अध्ययनहरूमा सामान्य जानकारी लिई अगाडि बढाइएको (आंशिक बोधबाट अन्तर्विषयात्मकता), अध्ययन अगाडि बढाउँदै गर्दा जानकारी भएको (प्रक्रियाबाट आंशिक बोध) र पूर्वजानकारी पनि नभएको र अध्ययनका क्रममा पनि थाहा नभएको (न बोध न प्रक्रिया) भएको गरी अन्तर्विषयात्मकताको प्रवृत्ति तीन किसिमको भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । अन्त्यमा प्राप्त निष्कर्ष र पूर्वप्रकाशित सामाग्रीको संयोजन गरी यस आलेखमा ग्रामीण विकास विषयमा गरिने अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको प्रक्रियागत खाका पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

अन्तर्विषयात्मकता, ग्रामीण विकास, जटिल सामाजिक समस्या, प्रतिविषयात्मकता, बहुविषयात्मकता

१. परिचय र पृष्ठभूमि

केही समययता विश्वविद्यालयलगायत शिक्षण तथा अनुसन्धान निकायहरूमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन (Interdisciplinary Research) का बारेमा विभिन्न कोणबाट विमर्शहरू भइरहेका छन् । खासगरी अन्तर्विषयात्मक ज्ञान र यसका उपादेयतामाथि त्यस्ता छलफलहरू केन्द्रित भएको पाइन्छ (Benlahcene, Chatti, Hoque, Khal & Bakir, 2024) । सन् १९५० पछि विश्वव्यापी रूपमा देखापरेका जटिल सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक समस्याहरू समाधान गर्न यसप्रकारका अध्ययन, अनुसन्धान तथा ज्ञानको महत्त्व बढेको भन्ने निष्कर्ष यस्ता छलफलहरूले निकालेको देखिन्छ (Klein, 1999; Hoidn, 2018) । अन्तर्राष्ट्रिय शिक्षाका क्षेत्रबाट प्रारम्भ गरेर विकास, द्वन्द्व, शान्ति, सशक्तीकरण, मानव अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, जनसहभागिता, सामुदायिक विकास, दिगो विकास, वातावरण संरक्षणजस्ता जटिल तथा बहुआयामिक विषयक्षेत्रहरूको अध्ययन गर्नु र समाज, राज्य तथा शिक्षण संस्थाका विभिन्न तहमा यी विषयहरूलाई एकीकृत गर्नु मध्य-विसौ शताब्दी पछाडिको समयको मूलभूत उद्देश्य नै रह्यो (Purvis, Keding, Lewis & Northall, 2023) । यस प्रक्रियालाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, विश्व व्यापार सङ्गठनलगायतका अन्तर्विषयात्मक संस्थाहरूको गठनले पनि थप मद्दत पुर्याएको देखिन्छ । राष्ट्रिय सरकारहरूले पनि सोहीबमोजिम आफ्ना संस्थाहरूको गठन तथा पुनर्गठन गरे (Klein, 1999) । राज्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूका समग्र नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पनि अन्तर्विषयात्मक पदावली विकासका नाममा एकीकृत गरियो । यो आफैमा एक अन्तर्विषयात्मक कदम थियो । विश्वव्यापीरूपमा भने सन् सत्तरीको दशकबाट अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानको बहस चुलिएको मानिन्छ (Miller, 1982) । यसरी समाजमा विद्यमान बहुआयामिक तथा जटिल समस्याहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने र अन्तर्विषयात्मक ज्ञानका माध्यमबाट तिनको समाधानको उपाय खोज्ने अन्तर्विषयात्मक क्रम पछिल्लो समयमा निकै बढेको देखिन्छ ।

सन् सत्तरीको दशकपश्चात् अन्तर्विषयात्मक अध्ययन क्षेत्रीय र प्रादेशिक समस्याहरूमा केन्द्रित भई त्यस्ता विषयहरूको अध्ययन गर्न विश्वविद्यालयस्तरमा वातावरण अध्ययन, आमसञ्चार अध्ययन, जनजातीय अध्ययनजस्ता विषयहरूको गठन भएको मानिन्छ (Miller, 1982) । नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भने त्यसको झण्डै तीस वर्षपछि २०५८ सालमा त्रिवि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत ग्रामीण विकास विषयको स्थापना भएसँगै यसबारेको बहसले व्यापकता पाएको देखिन्छ । ग्रामीण विकास विषय अन्तर्विषयक हुँदाहुँदै पनि यसमा भइरहेका अध्ययनहरू कतिको अन्तर्विषयात्मक छन् भन्ने प्रश्न भने अनुत्तरित नै छ । आलेख यसै विषयमा केन्द्रित रहेको छ । ग्रामीण विकास विषयको स्थापना हुनुभन्दा अगाडि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत इतिहास, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, भूगोल, नेपाली तथा अङ्ग्रेजीजस्ता विषयहरू कायम थिए । यी विषयहरूलाई यिनको उद्देश्य र प्रकृतिका हिसाबले संस्थागत वा मूलधारका विषय (Institutional or mainstream disciplines) का रूपमा लिइन्छ (Krishnan, 2009; Miller, 1982) । त्यसो त त्रिविमा जनसङ्ख्या अध्ययन भन्ने विषय पनि यसै सङ्कायअन्तर्गत रहेको छ तर यस विषयलाई अन्तर्विषयात्मक भनेर खासै चर्चा गरिएको पाइँदैन (CDPS, 2024) । यस अर्थमा ग्रामीण विकास विषय नै आधिकारिक रूपमा अन्तर्विषयक विषय ठहरे तापनि पछिल्लो समयमा द्वन्द्व, शान्ति तथा विकास, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध अध्ययन, सामाजिक कार्य अध्ययन, लैङ्गिक अध्ययनजस्ता अन्तर्विषयात्मक विषयहरू लागु भएका छन् ।

यहाँ ख्याल गर्नुपर्ने सन्दर्भ के छ भने अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास तथा भूगोलजस्ता संस्थागत विषयहरूमा पनि अन्तर्विषयात्मक अनुसन्धान हुन नसक्ने होइन । किनभने अन्तर्विषयात्मकता भनेको सामाजिक शास्त्र, मानविकी तथा भौतिक विज्ञानका विभिन्न शाखाहरूको ज्ञान, सूचना, अनुसन्धान विधि, अवधारणा तथा सिद्धान्तहरूको अन्तरघुलन गरी कुनै पनि जटिल सामाजिक विषयवस्तु तथा समस्याका बारेमा गहिरो र साङ्गोपाङ्गो ज्ञान हासिल गर्ने उपाय हो (Boon and Baalen, 2018) । रेफ्को र सजोस्ताक (सन् २०१७) ले संस्थागत विषयहरूको एकीकरण या संयोजन नै अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई विषयगत अध्ययनबाट फरक देखाउने विशेषता हो भनी उल्लेख गरेका छन् । यस हिसाबले अन्तर्विषयात्मक अध्ययन कुनै पनि संस्थागत विषय जस्तै राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्रले वा कुनै अनुसन्धान निकाय, नीति प्रतिष्ठान तथा स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ताले समेत गर्न सक्दछन् । तथापि यस्ता विषयअन्तर्गत हुने अध्ययनहरू सम्बन्धित विषयका सिद्धान्त तथा सूचनाको दायराभन्दा बाहिर जान सक्दछन् ? सम्बन्धित विभाग तथा निकायले अध्ययनकर्तालाई त्यो सुविधा दिन लचकता अपनाउँछन् ? प्रश्न यो पनि उठ्छ कि संस्थागत विषयमा हुने र ग्रामीण विकासजस्ता अन्तर्विषयक विषयमा हुने अन्तर्विषयात्मक अध्ययन भिन्न हुन्छन् कि एउटै प्रकृति र प्रवृत्तिका हुन्छन् ? ।

अध्ययनहरूका अनुसार संस्थागत विषयहरूमा गरिने अध्ययन विधिशास्त्रनिष्ठ र कठोर हुनेगर्दछन् (Krishnan, 2009) । यस्ता अध्ययनहरूमा रेखीय संरचना र अनुबन्धन आवश्यक पर्दछ, जसले जटिल तथा समसामयिक समस्याको एकपक्षीय अध्ययन र निचोडमात्र सम्भव देख्दछ । त्यसैकारण बहुदृष्टि लगाई जटिल सामाजिक समस्याहरूको समग्रतामा अध्ययन गर्नमै अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको महत्त्व रहेको छ (Repko & Szostak, 2017) ।

प्रकृतिका आधारमा मिलर (१९८२) ले बहुविषयात्मक (Multidisciplinary), प्रतिविषयात्मक (Crossdisciplinary) र पराविषयात्मक (Transdisciplinary) गरी अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका तीन आयाम हुने उल्लेख गरेका छन् । यसप्रकारको विश्लेषणमा अन्य आलोचकहरू पनि सहमत देखिन्छन् (Krishnan, 2009) । बहुविषयात्मक (Multidisciplinary) अध्ययन विधिमा दुई या दुईभन्दा बढी संस्थागत विषयको मिश्रण हुने भए तापनि ती विषयहरूबीच आंशिक त्यो पनि स्वतन्त्र सहकार्य हुनेगर्दछ । संस्थागत विषयहरूका दृष्टिकोण, विधि र सूचनाको अन्तरघुलन स्वतन्त्र र पातलो हुनेगर्छ । तह र प्रवृत्ति फरक परे तापनि प्रतिविषयात्मक अध्ययन (Crossdisciplinary Studies) मा भने विषयहरूबीचमा वास्तविक सहकार्य र एकीकरण हुन्छ । यस आयामले कुनै पनि जटिल समस्यासँग सम्बन्धित ज्ञान पत्ता लगाउन दुई या दुईभन्दा बढी संस्थागत विषयहरूको चयन, अन्तरघुलन र समग्र दृष्टिकोण निर्माण गर्नु अनिवार्य ठान्दछ । पराविषयात्मक अध्ययन (Transdisciplinary) विषयगत दृष्टिकोणभन्दा माथि उठेर दर्शन र विचारको तहमा रहन्छन् । यस लेखमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन (Interdisciplinary Studies) भन्नाले मिलर (1982) ले व्याख्या गरेअनुसारका प्रतिविषयात्मक अध्ययन (Crossdisciplinary Studies) र बहुविषयात्मक (Multidisciplinary) अध्ययनका हाराहारी अर्थमा लिइएको छ । त्रिविमा ग्रामीण विकास विषयलाई बहुविषयात्मक भनी चिनाइएको छ (Singh, 2005) । तथापि बहुविषयात्मक अध्ययनका छुट्टै अध्ययन विधि व्याख्या नगरिएको र अन्तर्विषयात्मक अध्ययन (Interdisciplinary Studies) कै कोटिमा राखिएकाले यस लेखमा पनि सोहीबमोजिम विवेचना गरिएको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमार्फत भइरहेका विद्यावारिधि तहका प्राज्ञिक अनुसन्धान हुन् या यसैअन्तर्गतका विभिन्न

विभागमार्फत सञ्चालन भइरहेका अनुसन्धानहरू हुन् । अन्तर्विषयात्मक अध्ययन त्रिविमा हाल आएर नयाँ र नौलो विषय भने होइन । तथापि यस आलेखको मूलभूत प्रश्न भनेको यसरी भइरहेका प्राज्ञिक अध्ययनहरू कुन अवस्थामा सञ्चालन भइरहेका छन् ? यस्ता अध्ययनहरूमा अन्तर्विषयात्मकतासम्बन्धी सिद्धान्तको कति अनुसरण भइरहेको छ ? सम्बन्धित अनुसन्धानकर्ताहरूले कस्ता समस्याहरू सामना गर्नु परिरहेको छ ? भन्ने नै हो । यहाँ यो उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक हुन्छ कि विभिन्न अध्ययनहरूले विश्वविद्यालयहरू, नीति प्रतिष्ठानहरू तथा अनुसन्धान निकायहरूमा हुने अन्तर्विषयात्मक अध्ययनले संज्ञानात्मक, विधिशास्त्रगत र संस्थागत भेलाहरू बेहोर्नुपरेको कुरा देखाएका छन् (Benlahcene, Chatti, Hoque, Khal & Bakir, 2024; Purvis, Keding, Lewis & Northall, 2023; Newell, 2001) । यस्तो अवस्थामा त्रिविमा नवोदित विषयका रूपमा स्थापित ग्रामीण विकासजस्ता अन्तर्विषयात्मक ज्ञानशाखाहरू अर्न्तगत हुने अध्ययनको प्रकृति र प्रवृत्ति कस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नमाथि छलफल हुनु जरुरी छ । राजनीतिशास्त्र, समाजशास्त्रलगायतका विषयहरू मूल ज्ञानशाखा भएको र यिनको तुलनामा ग्रामीण विकास विषय अन्तर्विषयात्मक अध्ययनकै रूपमा सञ्चालन भइरहेको अवस्थामा यस विषयमा भइरहेका अनुसन्धानहरूको अन्तर्विषयात्मकता विषयक अध्ययन भनै सान्दर्भिक हुनपुग्दछ ।

ग्रामीण विकास विषयको पाठ्यक्रमको बनावटले यस विषयको अन्तर्विषयात्मकता पुष्टि गरे तापनि यसअर्न्तगतका प्राज्ञिक अध्ययनहरू कुन हदसम्म अन्तर्विषयात्मक छन् भन्नेबारे उतिको बहस भएको पाइँदैन । स्नातकोत्तर तथा विद्यावारिधि तहसम्मको अध्ययन तथा अनुसन्धान हुनेभएपछि ती अनुसन्धानहरू कस्ता हुने, कस्ता प्रकृतिको हुने भन्ने विषयमा पनि चर्चा हुनु आवश्यक छ । यस लेखमा ग्रामीण विकास विषयमा हुने अनुसन्धानहरू अन्तर्विषयात्मक हुनु किन जरुरी छ र त्यस्ता अन्तर्विषयात्मक अनुसन्धान कसरी सञ्चालन भइरहेका छन् भन्ने विषयमा विश्लेषण गरिएको छ । यो लेख ग्रामीण विकास अन्तर्विषयात्मक ज्ञान शाखासँग सम्बद्ध छ भने यसमा हुने स्नातकोत्तर तथा विद्यावारिधि तहका प्राज्ञिक अध्ययनहरू पनि अन्तर्विषयात्मक नै हुनुपर्छ भन्ने मान्यता लिई तयार गरिएको छ । विभिन्न अध्ययनहरूमा अन्तर्विषयात्मक र बहुविषयात्मकलाई समानार्थी अवधारणाका रूपमा प्रयोग गरिएजस्तै (Miller, 1982) यस लेखमा पनि सोहीबमोजिम प्रयोग गरिएको छ । यस आलेखमा प्रकृति भन्नाले अध्ययनका लागि छनोट गरिएका

विषयवस्तुलाई लिइएको छ भने प्रवृत्ति भन्नाले अध्ययनको प्रक्रियालाई लिइएको छ । त्यस्तैगरी अध्ययन शब्दको प्रयोग अध्ययन तथा अनुसन्धान दुवै अवधारणालाई जनाउन गरिएको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा विगत करिब पच्चीस वर्षदेखि अध्ययन अध्यापन भइरहेको ग्रामीण विकास विषयमा स्नातकोत्तर तथा विद्यावारिधि तहमा प्रशस्त प्राज्ञिक अनुसन्धानहरू भइरहेका छन् । तथापि त्यस्ता अनुसन्धानहरूको प्रकृति र प्रवृत्ति कस्तो रहेको छ ? अध्ययन अध्यापन त अन्तर्विषयात्मक छ तर भइरहेका प्राज्ञिक अनुसन्धानहरू कति र कसरी अन्तर्विषयात्मक छन् ? भन्नेबारे ज्यादै कम बहस र छलफल भएको पाइन्छ । यस परिस्थितिमा ग्रामीण विकास विषयमा हाल भइरहेका विद्यावारिधि तहका अनुसन्धानहरूको अन्तर्विषयात्मकताको विश्लेषण गर्नु यस आलेखको उद्देश्य रहेको छ । यहाँ अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको अवधारणा तथा परिभाषाको व्याख्या तथा विश्लेषण गरी अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको उद्देश्य, प्रवृत्ति तथा प्रक्रियाका बारेमा समेत प्रकाश पारिएको छ भने त्यसपछि यो आलेख तयार पार्न अपनाइएको अनुसन्धान विधिको व्याख्या गरिएको छ । अर्को खण्डमा यस अध्ययनका क्रममा अन्तरवार्ता विधिद्वारा सङ्कलित सूचनाहरूको मद्दतले त्रिविमा ग्रामीण विकास विषयमा भइरहेका प्राज्ञिक अध्ययनहरूको अन्तर्विषयात्मकताको लेखाजोखा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तिम खण्डमा अध्ययनको छलफल तथा निष्कर्ष रहेको छ ।

२. ग्रामीण विकास र अन्तर्विषयात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा २०५८ सालमा स्थापित ग्रामीण विकास विषय स्थापनाको सुरुवातदेखि नै अन्तर्विषयात्मक अध्ययन भनेर चिनिन्छ । यसका संस्थापक प्रमुख प्रा.डा. महेन्द्र सिंहले ग्रामीण विकासका मुख्य विशेषताहरूमध्ये विभिन्न विषयहरूबाट खासखास विषयवस्तुहरू एकीकृत गरी एउटा समग्र अन्तर्विषयात्मक दृष्टि निर्माण गर्नु एक भएको बताएका छन् (Singh, 2005) । ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभागले त्रिवि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा ग्रामीण विकास एक अन्तर्विषयात्मक विषय भएको र अन्तर्विषयात्मक दृष्टिकोणले समाज र विकासका विविध आयामलाई व्याख्या गर्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ (CDRD, 2024) । ग्रामीण विकास विषयको अन्तर्विषयात्मकता यसका उद्देश्यहरूले पनि पुष्टि गर्दछन् । विभागले विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको सैद्धान्तिक ज्ञान दिलाउनु यस

विषयको प्रमुख उद्देश्य भनी प्रस्ट्याएको छ । विभागको वेबसाइटमा उल्लिखित उद्देश्यहरूमध्ये नं पाँच बुँदाले अन्तर्विषयात्मक विधिले व्यापक अर्थमा विकास र सूक्ष्मरूपमा ग्रामीण विकासका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु ग्रामीण विकास विषयको उद्देश्य रहेको उल्लेख गरेको छ (CDRD, 2024) । यस विषयको पाठ्यक्रमको संरचनाले पनि अन्तर्विषयात्मकता पुष्टि गर्दछ । स्थापनाकालदेखि नै अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, राजनीतिशास्त्र र भूगोलजस्ता सामाजिक विज्ञानका संस्थागत ज्ञानशाखाहरू ग्रामीण विकास विषयका विषयगत घटकका रूपमा रहेका छन् ।

ज्ञानशाखाका अतिरिक्त वातावरण विज्ञान, इन्जिनियरिङ अध्ययन, तथ्याङ्कशास्त्र जस्ता विषयहरूका विषयवस्तु पनि पाठ्यांशका रूपमा समावेश भएको पाइन्छ । स्नातक तथा स्नातकोत्तर अनि एमफिल तहलगायत सबै तहको पछिल्लो समयको पाठ्यक्रमले यसको निरन्तरता दिएको देखिन्छ । स्नातक तहमा विकास अध्ययन, ग्रामीण अर्थशास्त्र, समाजशास्त्रजस्ता मूल ज्ञानशाखाहरू पाठ्यक्रममा राखिएको छ । त्यस्तै एमफिल तहको हकमा पनि गरिएको छ । पाठ्यक्रमलाई विकास या ग्रामीण विकास अध्ययन केन्द्रित गर्दै यस तहमा पनि समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्रजस्ता संस्थागत ज्ञानशाखाबाट पाठ्यांश तयार पारिएको छ (CDRD, 2024) । यसरी पाठ्यक्रमको सोलोडोलो मूल्याङ्कन गर्दा पनि ग्रामीण विकास विषय अन्तर्विषयात्मक देखापर्दछ ।

२.१ अन्तर्विषयात्मकता : अवधारणा तथा परिभाषा

सन् सत्तरीको दशकबाट बहस र प्रयोग बढेको भए तापनि एक वा एकभन्दा बढी संस्थागत विषयहरूका दृष्टिकोण, सिद्धान्त तथा अनुसन्धान विधिहरूलाई एकीकरण गर्ने अन्तर्विषयात्मक अनुसन्धान प्रक्रियालाई पछिल्लो शताब्दीको महत्त्वपूर्ण प्राज्ञिक बहस मानिन्छ । एक्काईसौं शताब्दीमा विश्वविद्यालय, अनुसन्धान निकाय तथा सरकारी नीति निर्माताहरूले व्यापक रूपमा अपनाएका कारण केही आलोचकहरूले यसलाई नयाँ प्राज्ञिकता (New Academy) पनि भनेका छन् (Benlahcene, Chatti, Hoque, Khal & Bakir, 2024) । अन्य लेखकहरूले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान निकायहरूले भविष्यमा अनिवार्यरूपमा अपनाउनुपर्ने अध्ययन शैली भनेर अर्थ्याएका छन् (Nastar, Boda & Olsson, 2018) । यस अर्थमा पनि अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानको महत्त्व ठहर्छ ।

अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानका पक्षधर प्रायः आलोचकहरूको मोटामोटी रूपमा एउटै दृष्टिकोण रहेको छ, कि आजका समकालीन सामाजिक समस्याहरू जटिल प्रकृतिका छन् । जटिल प्रकृतिका समस्याहरू कुनै पनि परम्परागत संस्थागत विषयहरूको दायराभित्र अटाउँदैनन् । त्यसैकारण आजका जटिल सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा पर्यावरणीय समस्याहरूको अध्ययन र समाधानका उपायहरू अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानबाट मात्र गर्न सकिन्छ (Bolger, 2020; Krishnan, 2009; Newell, 2001) । यस पृष्ठभूमिमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानको अवधारणा एउटा बहुआयामिक अध्ययन प्रणालीका रूपमा देखापर्दछ । खासगरी जटिल सामाजिक तथा आर्थिक प्रणालीहरूको अन्वेषण गर्न सामाजिक शास्त्र र प्राकृतिक विज्ञानका बीच गरिने सहकार्यका रूपमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई लिइएको छ (Schmidt, 2011) । यस अध्ययन प्रणालीलाई परम्परागत संस्थागत विषयशाखाका कमजोरीहरू सम्बोधन गरी मानिस, संस्था तथा राज्यहरूले दैनन्दिनमा भोग्नुपरिरहेका समस्याहरूको निराकरणका लागि आवश्यक नीतिगत सुझाव प्रस्तुत गर्ने नयाँ ज्ञानशाखाका रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

अन्तर्विषयात्मकताका अध्येताहरूमध्येका एक मिलर (1982) ले सामाजिक शास्त्रको उत्पत्ति र विकासको प्रारम्भिक चरणदेखि नै विभिन्न ज्ञानशाखाहरूको एकीकरण (Interagitation/Interdisciplinarity) कि विशिष्टीकरण (Specialization) भन्ने बहस रहेको बताएका छन् । उनका अनुसार सामाजिक शास्त्रका संस्थापकमध्येका एक अगस्ट कोम्टले एकिकृत सामाजिक शास्त्रको वकालत गरेका थिए तर उनको विचारविपरीत उन्नाईसौँ शताब्दीभरि र विसौँ शताब्दीको मध्यसम्मै विशिष्टीकृत सामाजिक विज्ञानहरूजस्तै समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, अर्थशास्त्र आदि बन्ने क्रम जारी रह्यो । यति हुँदाहुँदै पनि त्यसरी निर्माण भएका विशिष्टीकृत ज्ञान शाखाहरूले अपेक्षाकृत अध्ययन र नतिजा हासिल गर्न नसकेको भन्ने विश्लेषण गरियो । त्यसरी विशिष्टीकृत ज्ञान शाखाको आलोचकमध्येका प्राध्यापक अल्बिओन स्मलले अगष्ट कोम्ट मार्काको एकिकृत सामाजिक शास्त्रलाई *दायरा व्यापक भए तापनि गहिराई नभएको* र पछि बनेका विशिष्टीकृत सामाजिक शास्त्रलाई *गहिराई भए तापनि दायरा नभएको* भनेर टिप्पणी गरेका छन् (Backer, 1968) । त्यस्तै आर.एस.लिन्डले समकालीन जटिल सामाजिक आर्थिक समस्याहरूको अध्ययन गरी समाजोपयोगी र मानवोपयोगी समाधान प्रस्तुत गर्न संस्थागत विषयहरू अक्सर असफल भएको

टिप्पणी गरेका छन् (Miller, 1982) । यसै परिप्रेक्ष्यमा लचिलो किसिमको, प्रायोगिक ढाँचाका र जटिल समस्याहरूका सानासाना अंश र समग्रता दुवै पक्षको अध्ययन गरी निष्कर्ष निकाल्ने अध्ययन तथा अनुसन्धान प्रणालीका रूपमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको परिभाषा दिनेक्रममा होइन (२०१८) ले रेष्को र सजोस्ताक (२०१७) लाई उद्धृत गर्दै अन्तर्विषयात्मक अध्ययन भनेको एउटा लामो प्रक्रिया हो भनेका छन् यसले संस्थागत ज्ञानशास्त्रका विभिन्न शाखाहरूमध्ये कुनै एउटामात्र शाखाले विश्लेषण गर्न मुस्किल पर्ने कुनै बृहत् या जटिल विषयवस्तु या समस्याको उत्तर खोज्ने र समाधान पहिल्याउने क्रममा मूल ज्ञानशाखाका सिद्धान्त, विधि तथा सूचनाहरूको प्रयोग गर्दछ र त्यस्ता समस्याको साङ्गोपाङ्गो जानकारी प्रस्तुत गर्दछ । नेवेल (२००१) ले पनि उपरोक्त परिभाषाकै हाराहारीमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई प्रष्ट्याएका छन् । उनका अनुसार जब कुनै अनुसन्धान प्रश्नको उत्तर परम्परागत विषयशाखाहरूमार्फत खोज्न मुस्किल हुन्छ अनि दुई या दुईभन्दा बढी संस्थागत विषयहरूको एकीकृत संश्लेषणको आवश्यकता पर्दछ । यो एकीकरणको प्रक्रिया भनेको समस्या या अनुसन्धानको प्रश्नलाई समष्टिमा बुझ्ने र बाहिरी दुनियाँका समस्याहरूको समाधान पहिल्याउने प्रयास हो । अर्का अध्येता (स्मिट, २०११) ले अलिक व्यापक रूपमा परिभाषित गर्दै अन्तर्विषयात्मकतालाई ज्ञान हासिल गर्ने प्रक्रियामा साध्य नभई साधन तथा माध्यमका रूपमा लिएका छन् । उनका अनुसार विभिन्न विषयगत विभाग या संस्थागत विषयहरूको गठबन्धनमार्फत जब कुनै सामाजिक समस्या समाधान गर्ने, नयाँ ज्ञान पहिल्याउने, समस्याबारेका बुझाइमा एकरूपता ल्याउने र आर्थिक सामाजिक समुन्नति हासिल गर्ने अनुसन्धानात्मक प्रयास गरिन्छ भने त्यहाँ अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको आवश्यकता हुन्छ । उनले अन्तर्विषयात्मक अध्येताहरू समाजलाई बुझ्ने मात्र नभई यसलाई परिवर्तन गर्ने, ज्ञान विज्ञानको पुनसंरचना गर्ने, अनुसन्धान र विकास गर्ने लक्ष्य राख्दछन् भनेका छन् ।

अन्तर्विषयात्मक अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई अलि व्यापक रूपमा विश्लेषण गर्ने अध्येतामध्येका एक नेवेल (२००१) ले जटिल प्रणाली र घटनाक्रम हुनु यसका लागि अनिवार्य शर्त हुन् भनेका छन् । उनका अनुसार पछिल्लो समयका सामाजिक तथा आर्थिक राजनीतिक प्रणालीहरू जटिल प्रणालीहरू हुन् । यस्ता घटनाहरू

पनि जटिल प्रकृतिकै हुन्छन् । ती प्रणाली विभिन्न सूक्ष्म तथा बृहत् सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, भौतिक आदि पक्षहरूको सङ्घटकका रूपमा रहन्छन् । ती विभिन्न सङ्घटकहरूले त्यस्तो प्रणालीको निर्माण गर्दछन् जो स्वनिर्मित, स्वतन्त्र तर अस्थिर, अनुमान लगाउन नसकिने र गतिशील चरित्रको हुन्छ । उनका अनुसार अन्तर्विषयात्मक अध्ययनले ती विभिन्न घटकहरूको गहिरो विश्लेषण गर्नुपर्छ साथसाथै समग्र प्रणालीमाथि पनि दृष्टि पुऱ्याउनुपर्दछ । उनी भन्छन्, “अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको अन्तिम उद्देश्य भनेको बाहिरी संसारमा विद्यमान समकालीन विविध प्रकृतिका प्रणालीहरूभित्र रहेका सानासाना प्रणाली या विषयहरूको अध्ययन गर्नु हो” (पृ. २) ।

अन्तर्विषयात्मकताका बारेका अध्येताहरूले यस अध्ययन प्रणालीका केही खास विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन् । मिलर (१९८२) का अनुसार अन्तर्विषयात्मक अध्ययन खुला र लचिलो किसिमको अध्ययन पद्धति हो यस अध्ययन प्रणालीका र विषयात्मक बुझाइ विषयात्मक बुझाइबीचको सहकार्य र एकीकरण गरी प्रमुख दुई तत्त्वहरू हुन्छन् । यसअनुसार संस्थागत विषयहरूको गहिरो बुझाइ हुनु र ती बुझाइहरूलाई कसरी जोड्ने, कसरी संवाद गराउने र एउटा छुट्टै दृष्टिकोण निर्माण गर्ने भन्ने सीप या कलासँग सम्बन्धित अध्ययनकर्तामा हुनुपर्दछ । त्यस्तै स्मिथ (२०११) ले अन्तर्विषयात्मकतालाई समस्या केन्द्रित हुनेहुनाले अध्ययन विधिको चयनमा कुनै छेकवार नहुने भनी व्याख्या गरेका छन् । उनले अन्तर्विषयात्मक अध्ययन गर्न चाहने अनुसन्धानकर्ताहरूमा मूल विषयका सिद्धान्त, विधि र सूचनामा दखल र पहुँच, विभिन्न दृष्टिकोणहरूबीच संवाद गराउन सक्ने खुबी, भाषागत दक्षता र समस्यालाई बहुआयामिक तौरमा बुझ्न र विश्लेषण गर्नसक्ने क्षमता आवश्यक पर्ने औल्याएका छन् ।

विभिन्न अध्ययनहरूमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन कसरी गर्ने भन्नेबारे यसका चरणहरूको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुबै कसीमा उपर्युक्त भएकाले रेफ्को र सजोस्ताक (2017, p. 156) र नेवेल (2001) का दृष्टिकोणहरू तल कोष्ठकमा दिइएको छ ।

अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका चरणहरू

A. Drawing on Disciplinary Insights

1. Drawing on problem or state the research questions

2. Justify using an interdisciplinary approach
3. Identify relevant disciplines
4. Conduct the literature research
5. Develop adequacy in each relevant discipline
6. Analyze the problem and evaluate each insight or theory

B. Integrating Disciplinary Insights

1. Identify conflicts between insights and their sources
2. Create common grounds between insights
3. Construct a more comprehensive understanding
4. Reflect on, test, and communicate the understanding

Source: [Repko and Szostak (2017, P. 156)]

अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका चरणहरू

A. Drawing on Disciplinary Perspectives

1. *Defining* the problem (question, topic, issue)
2. *Determining* relevant disciplines (interdisciplines, schools of thought)
3. *Developing* working command of relevant concepts, theories, methods of each disciplines and *Gathering* all current disciplinary knowledge
4. *Searching* for new information
5. *Generating* disciplinary insights into the problem

B. Integrating Disciplinary Insights

6. *Identifying* conflicts in insights by using disciplines to illuminate each other's assumptions, or by looking for different terms with common meanings, or terms with different meanings and *Evaluating* assumptions and terminology in the context of the specific problem
7. *Resolving* conflicts by working towards a common vocabulary and set of assumptions and *Constructing* a new understanding of the problem
8. *Creating* a common ground
9. *Producing* a model (metaphor, theme) that captures the new understanding
10. *Testing* the understanding by attempting to solve the problem

Source: Newell (2001)

उपर्युक्त विभिन्न विद्वान्हरूले व्याख्या गरेका अवधारणा, परिभाषा र व्याख्याहरू हेर्दा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई कुनै दुई या दुईभन्दा बढी संस्थागत विषयलाई एकीकरण गरेपश्चात् एउटा छुट्टै साभ्ना दृष्टिकोण निर्माण गरी समसामयिक समस्याहरूको अध्ययन गर्ने एक वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतिको रूपमा लिन सकिन्छ । यो एक लचिलो र

संयोजनकारी अध्ययन पद्धति हुँदाहुँदै पनि संस्थागत विषयमाथिको पकड राख्नु, संस्थागत विषयका दृष्टिकोणहरू बीचमा समझदारी निर्माण गर्नु, नयाँ, साभ्ना र समग्र दृष्टिकोण निर्माण गर्नुजस्ता चुनौती यस अध्ययनका रहेका छन् (Russel, 2022) ।

३. अध्ययनविधि र सामग्री

प्रस्तुत लेख ग्रामीण विकास अन्तर्विषयक विषय भएको कारण यसअन्तर्गत हुने अध्ययनहरू अन्तर्विषयात्मक नै हुनुपर्छ भन्ने मान्यता लिई अगाडि बढाइएको छ । अन्तर्विषयात्मक अध्ययनहरूले अन्तर्विषयात्मकताकै शोधविधि या चरणहरू अवलम्बन गर्न सकेको खण्डमा तिनीहरूले गर्ने विषयगत या संज्ञानात्मक योगदान लेखाजोखा योग्य हुनसक्छ भन्ने मान्यता यस आलेखको रहेको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत पठनपाठन भइरहेको ग्रामीण विकास विषयमा विद्यावारिधि तहमा भइरहेका अध्ययन अनुसन्धानहरूको प्रकृति र प्रवृत्ति अन्तर्विषयात्मक छ, छैन ? छैन भने किन र छ भने कसरी कुन अवस्थामा छ भन्ने विश्लेषण गर्नु रहेको छ । ग्रामीण विकास विषयमा भइरहेका अध्ययन अनुसन्धानहरू अन्तर्विषयात्मक छन् छैनन् भन्ने कुरा वस्तुगत हिसाबले नभई विषयगत हिसाबले मात्र बुझ्न सकिन्छ भन्ने धारणा यस अध्ययनको रहेको छ । यो समस्या यस विषयमा पठनपाठन गरिरहेका प्राध्यापकहरू या अध्ययन अनुसन्धानमा संलग्न विद्यार्थीहरूको धारणा या दृष्टिकोणको आधारमा मात्र ठहर गर्न सकिने कुरा हो । यसका अतिरिक्त पूर्वप्रकाशित सामग्री जस्तै पुस्तक, अनुसन्धानमुलक लेख रचना, अन्तरवार्ता, विषयगत पाठ्यक्रम इत्यादिको विश्लेषणबाट पनि केही मात्रामा यस अध्ययनको मूलभूत प्रश्नमाथि छलफल गर्न सकिन्छ । यसको अर्थ के हो भने ग्रामीण विकास विषयमा भइरहेका अध्ययन अनुसन्धानहरूको अन्तर्विषयात्मकता वस्तुगत नभई व्यक्ति-आत्मगत कुरा हो । यो सजिलै मापन गर्न सकिने, परिमाणमा बदल्न सकिने र गणितीय विधिले विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्न सकिने समस्या होइन । यस अर्थमा ग्रामीण विकास विषयका उल्लेखित सरोकारवालाहरूको वैयक्तिक दृष्टिकोण र पूर्वप्रकाशित सामग्रीलाई व्याख्या-विश्लेषण गरी यस अध्ययनको मूलभूत प्रश्नको जवाफको

खोजी गरिएकोले यस अध्ययनलाई व्याख्यात्मक उपागमअन्तर्गत तयार पारिएको छ । यस हिसाबले यो अध्ययनमा द्वितीयक तथा प्राथमिक दुवै प्रकारका सूचनाहरूको गुणात्मक व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक सूचना ग्रामीण विकास विषयका विद्यावारिधि शोधकर्ताहरूबाट लिइएको छ । अध्ययनका लागि विविध दृष्टिकोण समावेश हुन् भन्ने उद्देश्यले त्यस्ता विद्यावारिधि शोधकर्तास्नातकहरूलाई दीक्षित भइसकेका, त्रिवि मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा पूर्वप्रस्तुति दिइसकेका र विद्यावारिधि अनुसन्धानको प्रक्रिया अगाडि बढाइरहेका ग्रामीण विकासशास्त्री (Rural Developmentalists/RDAns) मध्येबाट छनोट गरिएको छ । यो छनोट प्रक्रियालाई सकेसम्म लैङ्गिकता र आबद्धताका दृष्टिले सन्तुलन मिलाइएको छ । सहभागिताका हिसाबले त्रिविका आङ्गिक तथा अन्य क्याम्पसहरूमा कम्तीमा स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठन गराइरहेका प्राध्यापकहरू र अध्ययन पेसाभन्दा बाहिर अन्य सीपमूलक व्यावसायमा आबद्धहरूको यस अध्ययनमा सहभागिता रहेको छ । सहभागी छनोट पद्धति उद्देश्यमूलक विधिमा आधारित छ । अध्ययनमा सहभागी प्राध्यापकहरूको ग्रामीण विकासबारेको दृष्टिकोण पनि यस अध्ययनमा आंशिक रूपमा समावेश छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा जम्मा नौजना सहभागी छन् । आबद्धताको कसी भने गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गतको संतृप्ति विधि रहेको छ । यसअनुसार नमुनामा आबद्ध हुनसक्ने जनसङ्ख्यामध्ये कुनै दुईजनालाई सोद्देश्यमूलक ढङ्गले छनोट गरी अन्तरवार्ता गरियो । उक्त दुई अभिभावक नमुना (Parent sample) ले अन्तरवार्ताका क्रममा प्रस्तुत गरेका दृष्टिकोणहरूलाई गहिरो अध्ययनपश्चात् कोड र कोडहरूको संयोजनबाट विषयहरू निर्माण गरिएको थियो । त्यसरी निर्माण भएका विषयहरूलाई संतृप्त तुल्याउन बाँकी अन्तरवार्ताहरू गरियो । नौवटा अन्तरवार्ता गरिसकेपश्चात् सुरुमा निर्माण भएका विषयहरू संतृप्ति भएको पाइएकाले अन्य थप अन्तर्वार्ता गर्न आवश्यक ठानिएन । अन्तरवार्ता सुन्ने र उतार गर्ने क्रममा प्रारम्भको एक र अन्य एकगरी दुईजना सहभागीसँगको वार्ता ज्यादै छोटो र अस्पष्ट भएकाले यस अध्ययनमा विश्लेषणको प्रयोजनार्थ राखिएको छैन । अध्ययनमा सहभागी जम्मा सातजना उत्तरदाताहरूलाई उनीहरूको सहमति समेत लिई P1 देखि P7 सम्मको कोड नाम दिई परिचय गोप्य राखिएको छ ।

अन्तरवार्तामा सहभागी उत्तरदाताहरूलाई लामो अन्तरवार्ता लिइएको थियो । यस्ता अन्तर्वार्ताको समय अवधि घटीमा एकतीस मिनेटदेखि बढीमा एकघण्टा उनान्साठी मिनेटसम्म रहेको थियो । अन्तर्वार्ता खुला थियो, यद्यपि अध्ययनकर्ताले विचविचमा प्रश्नहरू राखेर सहभागीलाई विषय केन्द्रित गराएका थिए । यसमा सोधिएका मूल प्रश्न भने ग्रामीण विकास विषयमा तपाईंले गरिराख्नुभएको विद्यावारिधि तहको अनुसन्धान कुन विषयवस्तुमा, कसरी गरिराख्नुभएको छ ? अनुसन्धानका क्रममा अनुभव गरेका सहज तथा असहज परिस्थिति के-कस्ता थिए छन् ? भन्ने रहेको थियो । द्वितीयक स्रोतहरूमा इन्टरनेटका माध्यमबाट विभिन्न डाटावेसमा सामाविष्ट सामग्री रहेका छन् । खासगरी ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभाग र जनसङ्ख्या केन्द्रीय विभागको वेबसाइट, ग्रामीण विकास विषयका अधिल्ला तथा पछिल्ला पाठ्यक्रमहरू र विषयगत केही लेखहरू यसअन्तर्गत परेका छन् ।

अन्तरवार्ता र द्वितीयक स्रोतका माध्यमबाट प्राप्त ग्रामीण विकास विषयका सरोकारवालाहरूका दृष्टिकोणलाई सामग्री विश्लेषण (Content Analysis) विधिद्वारा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनमा सहभागी उत्तरदाताहरूको दृष्टिकोण सामग्री विश्लेषण विधिद्वारा गर्न अन्तर्विषयात्मक अध्ययनसम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षामार्फत प्राप्त विभिन्न छ वटा विषयहरू तयार पारिएको थियो । सहभागीहरूसँग मोटामोटी रूपमा यिनै छवटा विषयहरूको वरिपरि अन्तरवार्ता गरिएको थियो । त्यसरी प्राप्त उनीहरूको दृष्टिकोणलाई प्रशोधन गरी जम्मा चारवटा विषयहरू मूलशीर्षकअन्तर्गत राखेर तल विश्लेषण गरिएको छ । यी मूलविषय शीर्षकहरू स्पष्ट छ चरणहरू अपनाई तयार पारिएको छ । उक्त चरणहरूमा अन्तरवार्ता, रेकर्ड सुन्ने, रेकर्ड उतार्ने, गहिरो अध्ययन र प्रारम्भिक कोडिङ, प्रारम्भिक कोडहरूको सामूहिकीकरण र विषयगत शीर्षक निर्माण रहेका थिए । द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त सूचनाको विश्लेषण पनि यही विधिअनुरूप गरिएको छ । विश्लेषण नविनतम एनभिभोजस्ता सफ्टवेयर प्रविधिहरूको प्रयोग नगरी परम्परागत रूपमा लेखक आफैं गरिएको छ ।

४. परिणाम र विमर्श

प्रस्तुत आलेखको यस खण्डमा अन्तरवार्ता र द्वितीयक सामग्रीको अध्ययन तथा प्रशोधन गरी ग्रामीण विकास विषयमा भइरहेका विद्यावारिधि अध्ययनहरूमा अन्तर्विषयात्मकताको अवस्थालाई प्रस्तुति र विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ताका क्रममा प्राप्त सूचनालाई मूलतः अन्तर्विषयात्मकताको बोध, प्रक्रिया, शोधनिर्देशक

छनोट र संस्थागत भूमिका गरी जम्माजम्मी चार विषयहरूमा विभक्त गरी विश्लेषण तथा छलफल गरिएको छ ।

४.१ अन्तर्विषयात्मकताको बोध

सहभागीहरूले आफूले उपाधि लिने ग्रामीण विकास विषय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गतका अन्य विषयहरूभन्दा भिन्न हो भन्ने स्पष्ट चेतना रहेको तर विद्यावारिधि अध्ययनको अन्तर्विषयात्मकताबारे भने कम बुझाइ भएको आभास दिएका छन् । विद्यावारिधिको अनुभव सुनाउने क्रममा उनीहरूले *ग्रामीण विकासजस्तो विषयमा, यो विषय अरुजस्तो त होइन, अरुभन्दा अलिक फरक भएकाले, यो त विषय नै फरक छ, ग्रामीण विकास विषयको दायरा जस्ता शब्दावलीको बारम्बार प्रयोग गरी यस विषयको भिन्नताबारे आफूहरूलाई बोध भएको जनाएका छन् । विद्यावारिधि अध्ययनका बारे कुराकानी गर्ने क्रममा भने कुनै पनि सहभागीले आफ्नो अध्ययनलाई जनाउन अन्तर्विषयात्मक अध्ययन या अन्तर्विषयात्मकता जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरेका छैनन् ।*

सहभागीहरूले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको बोध प्रकट नगरेको अवस्थामा *ग्रामीण विकास विषय अन्तर्विषयात्मक हो भनेर मानिन्छ भने यसअन्तर्गत तपाईंले गरेको विद्यावारिधि कसरी कहाँ नेर अन्तर्विषयात्मक भयो त ?* भन्ने प्रश्न गरिएको थियो । जवाफमा सहभागीहरूले *ग्रामीण विकास यसै पनि अन्तर्विषयात्मक हो (P1), अन्तर्विषयात्मक नभई मेरो अध्ययन नै पूरा हुँदैन (P6), मेरो शीर्षकले नै अन्तर्विषयात्मकता माग गर्दछ (P3), मैले विभिन्न मूल ज्ञानशाखाका सूचकहरू प्रयोग गरेको (P4), आफूसँग ग्रामीण विकासका अतिरिक्त मूलज्ञान शाखामा पनि डिग्री रहेको (P5)* जस्ता अनुभव सुनाएका थिए । विषयको अन्तर्विषयात्मकता बोध हुँदाहुँदै पनि विद्यावारिधि अध्ययनमा त्यसको उपस्थिति कसरी र किन आवश्यक हुन्छ भन्नेबारे सहभागीहरूले अनुभव स्पष्ट पार्न सकेको देखिँदैन । यसमा उनीहरूले *सोसम्बन्धी पाठ्यक्रम नभएको (P1), कक्षामा पनि प्राध्यापकहरूले नबताएको (P1), शोधनिर्देशकबाट पनि त्यससम्बन्धी निर्देशन प्राप्त नभएको (P3) र छलफल पनि नभएको (P6)* उल्लेख गरेका छन् ।

४.२ अध्ययन प्रक्रियामा अन्तर्विषयात्मकता

अध्ययनमा सहभागीहरूको विद्यावारिधि अध्ययनको अनुभव विश्लेषण गर्दा अध्ययन प्रक्रियाबारे तीन किसिमका मूल प्रवृत्ति देखापर्दछन् । आंशिक बोधबाट गराई, प्रक्रियाबाट आंशिक बोध, न बोध, न प्रक्रिया गरी यी तीन प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण तल दिइएको छ ।

(क) आंशिक बोध आंशिक अन्तर्विषयात्मकता

प्रस्तुत अध्ययनमा प्रवृत्तिअन्तर्गत सहभागीहरूले अध्ययन प्रारम्भ गर्दाकै समयबाट नै ग्रामीण विकास विषयको अन्तर्विषयात्मकताका बारेमा मोटामोटी जानकारी राखे तापनि अन्तर्विषयात्मक अध्ययन पद्धतिबारे भने आंशिक जानकारी मात्र राख्दछन् । तसर्थ उनीहरूको अध्ययन कुनै सीमित खण्डमा अन्तर्विषयात्मक हुनपुग्छ । अध्ययनमा सहभागी एट्टे को अनुभवमा यो प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ :

मैले त के गरें भने मेरो अध्ययन पर्यटनसँग सम्बन्धित भएकाले यो आफैंमा अन्तर्विषयात्मक विषय हो भन्ने मलाई थाहा थियो । मैले शीर्षक चयन गर्दा नै अनुभव र मेरो विविध विषयको ज्ञान, बुझाइका आधारमा गरेको हुँ । जुन मैले अध्ययनका क्रममा पर्यटनका समस्यालाई छवटा आयामबाट हेरेको छु । त्यसमा अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृति, शिक्षा, धर्म र भूगोल परेका छन् । मैले प्रश्नावली पनि यिनै आयामसँग सम्बन्धित बनाएँ र यी आयाम र पर्यटनबीचको सम्बन्ध परिमाणात्मक विधिद्वारा हेरें । ... प्राप्त नतिजाका आधारमा मैले पर्यटनको अवस्थाबारे व्याख्या गरें ।

उपयुक्त सहभागीले अध्ययनको विषयवस्तुको अन्तर्विषयात्मकता बोध गरे तापनि प्रक्रियाका दौरान भने अन्तर्विषयात्मकताको आवश्यकतालाई परिभाषित गर्ने, संस्थागत विषयका दृष्टिकोणहरूको व्याख्या गर्ने लगायत रेफ्रो र सजोस्ताक (2017) र नेवेल (2001) ले बताएअनुसारका अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका चरणहरूको अवलम्बन गरेको देखिदैन । सहभागी एट्टे ले पनि आफ्नो विद्यावारिधिमा अन्तर्विषयात्मकताको आंशिक बोध गरेको पाइएको छ । उनले अध्ययनको विषयचयन, समस्याकथन र सिद्धान्तको चयन एवम् प्रयोगमा अन्तर्विषयात्मकता अपनाएको देखिन्छ । विषय र समस्या चयनबारेको उनको अनुभव यस्तो रहेको छ :

बाटोमा आउनेजाने क्रममा सहरभित्रका घना बस्तीको अवस्थाका बारेमा मनमा प्रश्न उठ्नथाल्यो । सहरभित्र कुनै एउटा बस्ती छ तर त्यसको चरित्र या अवस्था हेर्दा ग्रामीण बस्तीजस्तो लाग्दछ । त्यस्ता बस्तीभित्र कुनै घरको बनावट, वरपरको कृषि, मानिसहरूको दिनचर्या ग्रामीणजस्तो लाग्दछ । अब त्यो बस्तीलाई कसरी परिभाषित गर्ने ? गाउँ भनौँ सहरभित्र छ, सहर भनौँ सहरको परिभाषाभित्र अटाउँदैन । यहाँबाट मैले विषयवस्तु पाएभैं लाग्यो र अध्ययन अगाडि बढाएँ ।

प्रस्तुत सहभागीले विद्यावारिधि अध्ययनको समस्यालाई कुनै दुई चरहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध या कुनै क्षेत्र या घटनाको अवस्था या प्रभाव मूल्याङ्कनका रूपमा व्याख्या नगरेर नेवेल (2001) ले भनेजस्तै जटिलताको अनुभवबाट अगाडि बढाएको देखिन्छ । उनले जटिल प्रणालीले कसरी काम गरिरहेको छ ? कुन अवयवको त्यसमा कस्तो भूमिका रहेको छ ? ती अवयवहरूबीचमै पनि अन्तरसम्बन्धको जटिलता कुन प्रकारको छ र त्यसले समग्र जटिल प्रणालीलाई कसरी कुन हदसम्म परिचालन गरिरहेको छ भन्ने विश्लेषण गर्ने काम अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको हो भनी व्याख्या गरेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि अध्ययनको सैद्धान्तिक संरचनाको पहिचान गर्ने क्रममा मात्र अन्तर्विषयात्मकताको बोध भएको भल्को एट ले दिएका छन् । यसका अतिरिक्त सहभागी एट ले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको साभा शब्दभण्डार र भाषाशैलीको समेत बोध गरेको पाइएको छ ।

धेरै विषय हाम्रो अध्ययनमा जोडिएर आउँदा रहेछन् । गर्दैजाँदा मलाई त्यो थाहा भयो । धेरै विषयका दृष्टिकोणलाई मिलाएर आफ्नो दृष्टिकोणमा ढाल्नु सजिलो छैन । त्यही भएर पिएचडीलाई समय पनि बढी लाग्दो रहेछ । अरु विषयजस्तै अर्थशास्त्रको समाजशास्त्रको जस्तो भाषा सजिलो सरल एकोहोरो भाषा हाम्रो हुँदैन । हामीले त अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र अर्को कुनै विषयको भाषा बुझेर अनि ग्रामीण विकासको भाषा बनाएर लेख्नुपर्छ ।... कतापटि ढल्किने... अर्थशास्त्री भएर त भएन... समाजशास्त्री भएर त भएन...

उपर्युक्त सहभागीका अनुसार ग्रामीण विकास विषयमा विद्यावारिधि अध्ययन गर्न अरु विषयको जस्तो सजिलो छैन । पहिलो वाक्यबाटै जटिलता महसुस हुन्छ ।

(ख) प्रक्रियाबाट आंशिक बोध

अध्ययनमा सहभागीहरूले शीर्षकचयन, शोधनिर्देशक चयनपश्चात् पूर्वकार्यको समीक्षा या तथ्याङ्क सङ्कलनका औजारहरू निर्माण या तथ्याङ्क विश्लेषणको चरणमा पुगेर अन्तर्विषयात्मकताको आवश्यकता बोध गरेको देखिन्छ। उक्त बोधपछिका बाँकी चरणहरूफेरि अन्तर्विषयात्मक प्रक्रियाले निरन्तरता नपाएको देखिन्छ। सहभागी एघ को भनाइबाट यो प्रवृत्तिको व्याख्या गर्न सकिन्छ :

नेतृत्व अध्ययन राजनीतिशास्त्रको पनि विषय हो व्यवस्थापन अध्ययनको पनि विषयक्षेत्र हो। पूर्वकार्यको समीक्षा गर्दैगर्दा मलाई यो कुराको महसुस भयो। पूर्वकार्यको समीक्षा गर्दा नेतृत्वसम्बन्धी केही मोडेल फेला परे जुन व्यवस्थापन अध्ययनमा प्रयोग भएका पाइए। तिनलाई पछि सर्भेको दौरानमा प्रश्नावली बनाउँदा लागु गर्ने। जहाँ नेतृत्वको अभ्याससँग सम्बन्धित प्रश्नहरू व्यवस्थापनका सिद्धान्तबाट लिएको छु। स्थानीय शासनसँग सम्बन्धित प्रश्नावलीहरू राजनीतिशास्त्रका शासनसम्बन्धी सिद्धान्तहरूका अनुसार बनाएँ।

पूर्वअध्ययनहरूले समस्याको पहिचान भएकै चरणदेखि अन्तर्विषयात्मकताको बोध हुनु आवश्यक छ भन्ने कुरा देखाएका छन् (Newell, 2001)। यसले समस्याको जटिल संरचना र त्यससँग जोडिएका विभिन्न संस्थागत विषयगत आयामहरूको पहिचान गर्न पनि मद्दत पुऱ्याउँछ र अध्ययनकर्तालाई विषयको छनोट, समस्याकथन र उद्देश्य निर्माण गर्न संस्थागत विषयका दृष्टिकोणहरू कहाँ र कसरी सहयोगी हुन्छन् भनी व्याख्या गर्न सहज हुन्छ, तर यस अध्ययनमा सहभागीहरूमध्येका P3 ले भने पूर्वकार्यको समीक्षाका सन्दर्भमा मात्र आफ्नो विषयको अध्ययन गर्न दुई भिन्न संस्थागत विषयमा प्रतिपादित सिद्धान्त चाहिनेरहेछ भन्ने महसुस गरेका थिए। त्यसको प्रयोग उनले कम्तीमा प्रश्नावली निर्माणको चरणसम्म गरेको पाइएको छ। अध्ययनमा सहभागी P2 र P5 ले शोधनिर्देशक छनोटका चरणमा संस्थागत विषयविज्ञको आवश्यकता बोध गरेका छन् तर सहभागीहरूले ती शोधनिर्देशकबाट संस्थागत विषयका दृष्टिकोण र तथ्याङ्कसँग एकीकरणलगायतका पक्षहरूमा भन्दा उनीहरूको अध्ययन ग्रामीण विकासमैत्री भयो भएन भन्नेमा निर्देशन प्राप्त भएको बताएका छन्।

(ग) न बोध न प्रक्रिया

प्रस्तुत प्रवृत्तिमा शोधार्थीहरूले आफ्नो अध्ययनको विषयवस्तुलाई कुनै पनि चरणमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको दायरामा नल्याई समतल किसिमले अध्ययनलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ। समतल भन्नाले सहभागीहरूले गरेको अध्ययन संस्थागत विषयको हो वा ग्रामीण विकासजस्तो अन्तर्विषयात्मक विषयको हो भनेर नछुट्टिने भन्ने हो। यस्ता अध्ययनहरू संस्थागत विषयका अध्ययनभन्दा कुनै मानेमा पनि फरकजस्ता लाग्दैनन्। थप कुरा के पनि पाइएको छ भने सहभागीहरूले आफ्नो अध्ययन ग्रामीण विकासको सैद्धान्तिक, विषयात्मक या समस्याकेन्द्रित कुनै पनि दायराभित्र परेको भनी व्याख्या विमर्श गर्दैनन्। कुनै ग्रामीण क्षेत्रको विषय लिने या कुनै पनि क्षेत्रको विषयलाई ग्रामीण विकासको विषयका रूपमा परिभाषित गरी विषयात्मक अध्ययन गर्दा परम्परागत जुन प्रक्रिया अपनाइन्छ सोहीबमोजिम अगाडि बढ्ने प्रवृत्ति यसमा पाइन्छ। त्यसैले ग्रामीण विकास विषयमा हुने केही विद्यावारिधिहरू न बोध न प्रक्रिया कुनै पनि चरणमा अन्तर्विषयात्मक नभएको अवस्था देखापर्दछ। यस अध्ययनका अधिकांश सहभागीहरूले अन्तर्विषयात्मकताबारे अनभिज्ञता प्रकट गरेका थिए। उनीहरूका *ग्रामीण विकास यसै पनि अन्तर्विषयात्मक हो (P1), अन्तर्विषयात्मक नभई मेरो अध्ययन नै पूरा हुँदैन (P6), मेरो शीर्षकले नै अन्तर्विषयात्मकता माग गर्दछ (P3), मैले विभिन्न मूल ज्ञानशाखाका सूचकहरू प्रयोग गरेको (P4), आफूसँग ग्रामीण विकासका अलावा मूलज्ञान शाखामा पनि डिग्री रहेको (P5)* जस्ता भनाइले यो पुष्टि गर्दछ।

४.३ शोधनिर्देशक छनोट र संस्थागत विषयविज्ञसँगको अन्तर्संवाद

विभिन्न अध्ययनहरूले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनहरूमा अन्तरसंवादको विशिष्ट भूमिका रहेको बताएका छन् (Scott & Hofmeyer, 2007; Krishnan, 2009; Hoidn, 2018)। यस्तो अन्तर्संवाद मूलतः शोधार्थीले शोधनिर्देशकसँग, समकालीन शोधार्थीसँग, अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने संस्थागत विषयका सूचना, विधि र सिद्धान्तसँग हुने बताइएको छ। अन्तरसंवादका लागि शोधार्थीसँग संस्थागत विषयको ज्ञानका साथै त्यसका भाषा, सूचना र सिद्धान्तमा पहुँच हुनु आवश्यक ठानिन्छ। उदाहरणका लागि कुनै अन्तर्विषयात्मक शोधार्थीले पर्यापर्यटन (Ecotourism) मा जनसहभागिताको अवस्थाको अध्ययन गर्दैरहेछ भने उसले विकास अध्ययनको भाषाका अतिरिक्त समाजशास्त्र, मानवशास्त्र र राजनीतिशास्त्रको भाषासमेत बुझ्नुपर्ने हुन्छ। भाषा बुझ्नु भनेको माथि भनिएभैं ती संस्थागत तथा अन्तर्विषयात्मक

विषयका पदावली, सिद्धान्त, सूचना आदि ज्ञानको ग्रहण र अभिव्यक्त गर्न सक्ने सीप हुनु हो (Scott & Hofmeyer, 2007) । अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका विज्ञहरूले शोधार्थीका अतिरिक्त शोधनिर्देशकसँग पनि त्यो क्षमता हुनुपर्ने औल्याएका छन् (Weingart, 1997) । शोध निर्देशकसँगको संवाद सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुने यस्ता अध्ययनहरूले बताएका छन् ।

अन्तरवार्तामा सहभागीहरूले शोधनिर्देशकको छनोट गर्दा सहजतालाई आधार बनाएको बताएका छन् । सहजता भन्नाले उनीहरूले *भेट्न सजिलो हुने* (P1), *सहयोग पाउने* (P1, P3, P5), *फोन उठाउने* (P2, P5), *ग्रामीण विकास विषयको मर्म बुझ्नेको प्राध्यापक* (P1, P5, P6) इत्यादिलाई लिएका छन् । *त्यस्ता निर्देशकले ग्रामीण विकासको उद्देश्य, अध्ययनविधि, विषयवस्तु बुझ्नेभएकाले छनोट गरेको* (P6) भन्ने उनीहरूको भनाइ रहेको छ । खासगरी *ग्रामीण विकासकै प्राध्यापक भए भनै सहज हुने* (P5, P6) उनीहरूको कथन रहेको छ । यसरी ग्रामीण विकासका प्राध्यापकको छनोटमा पनि उनीहरूको मूलविषय र आफ्नो अनुसन्धानको विषय र समस्यालाई आधार बनाएको बताएका छन् । अर्कातिर त्यस्तो सहभागी जो पहिले नै कुनै अर्को विषयमा दख्खल राख्छन् र उक्त विषयको विधिशास्त्र एवम् सिद्धान्तको ज्ञान रहेको छ उनीहरूले भने *सहजता र ग्रामीण विकासकै प्राध्यापक* (P1) भन्दा आफ्नो *अनुसन्धानको विषय र समस्यासँग सम्बन्धित संस्थागत विषयका प्राध्यापक* (P5) लाई शोधनिर्देशकका रूपमा छनोट गरेको बताएका छन् ।

४.४ संस्थागत भूमिका

विभिन्न अध्ययनहरूले (p=Palmer, 2018) अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई प्रभाव पार्ने केही पक्षहरूको व्याख्या गर्दा संस्थागत भूमिकालाई प्रमुख रूपमा उठाएका छन् । संस्थागत भूमिकालाई संस्थागत तयारीका रूपमा अर्थ्याएको पाइन्छ । अध्ययन गराउने संस्थासँग अन्तर्विषयात्मक अध्ययन कसरी गराउने भन्नेसम्बन्धी कार्यविधि हुनुपर्ने, पाठ्यक्रम निर्माण, जनशक्ति संयोजन, औपचारिक छलफल प्रणालीजस्ता तयारी हुनुपर्ने कुरा यी अध्ययनहरूले औल्याएका छन् । यस अध्ययनमा सहभागीहरूले ग्रामीण विकास विषयको विद्यावारिधि अध्ययनका क्रममा सम्बन्धित संस्थाहरूले अन्तर्विषयात्मकताको संस्थागत कार्यविधि या प्रोटोकल प्रस्ट नपारेको बताएका छन् । ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभाग र मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय ग्रामीण विकास विषयको विद्यावारिधि प्रक्रियामा संलग्न प्रमुख संस्थाहरू

हुन् । यिनका अतिरिक्त विद्वत्वृत्ति उपलब्ध गराउने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग पनि सम्बन्धित निकायअन्तर्गत पर्छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा सहभागीहरूले सम्बन्धित संस्थाहरूले आफूहरूलाई अन्तर्विषयात्मकतासम्बन्धी कुनै कार्यविधि या प्रोटोकल उपलब्ध नगराएको बताए । यी संस्थाहरूले अन्य संस्थागत विषयजस्तै समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्रजस्ता विषयमा हुने अध्ययनकै हाराहारीमा ग्रामीण विकासका विद्यावारिधि अध्ययन र शोधार्थीहरूलाई व्यवहार गरेको पाइएको छ । सहभागीहरूले प्रोटोकल नभए तापनि ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभागका प्रमुख तथा प्राध्यापकहरूले भने प्रस्तावित *अध्ययनको शीर्षक ग्रामीण विकास विषयमा कसरी सम्बन्धित छ* (P1, P3, P4, P6) भनेर चासो राख्नेगरेको बताएका छन् । विद्यावारिधि अध्ययनरत एक सहभागीले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनमा संस्थागत भूमिकाबारे यस्तो बताएका छन् :

त्यस्तो लिखित कार्यविधि या प्रोटोकल भएकोजस्तो लागेन । विभागमा प्रस्ताव प्रतिरक्षा गर्ने क्रममा शीर्षक कसरी ग्रामीण विकास विषयसँग सम्बन्धित छ भनेर चाहिँ सोध्ने गरिन्छ । त्यति हो । न डिन कार्यालयले, न विभागले त्यस्तो प्रोटोकल या कार्यविधि बनाएको छ । ग्रामीण विकास विषय अन्तर्विषयात्मक हो भन्ने मलाई थाहा छ तर विद्यावारिधि गर्दा कसरी त्यो आउँछ, कहाँनेर आउँछ भन्ने कुरा खासै जानकारी हुँदैन । आएको पनि होला । अरु विषय समाजशास्त्र, अर्थशास्त्रजस्ता विषयमा भएजस्तै नै यसमा पनि भइरहेको जस्तो लाग्छ (P4) ।

अर्का एक सहभागी (P7) ले विद्वत्वृत्ति उपलब्ध गराउने निकाय विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले पनि त्यस्तो भिन्नताको कुरा नगरेको, कुनै प्रोटोकलबारे सुझाव नदिएको बताए ।

५. अध्ययनका सीमा तथा आगामी अनुसन्धानका पक्षहरू

प्रस्तुत अध्ययनले त्रिविमा विगत साढे दुई दशकदेखि अध्ययन अध्यापन भइरहेको अन्तर्विषयात्मक विषय ग्रामीण विकासमा भइरहेका विद्यावारिधि अध्ययनहरूबारे निष्कर्ष निकालेको छ । विषय अन्तर्विषयात्मक भए तापनि अध्ययनहरू अन्तर्विषयात्मक भइरहेका छैनन् भन्ने यस लेखको मुख्य निष्कर्ष रहेको छ । यसमा संस्थागत, जनशक्तिगत र संरचनागत कमजोरी रहेको कुरा यस लेखमा व्याख्या गरिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस अध्ययनका केही निश्चित सीमाहरू

छन् जसलाई आगामी दिनमा गरिने यसप्रकारका थप अध्ययनहरूले सम्बोधन गर्न सक्नेछन् । प्रथमतः यस अध्ययनमा ग्रामीण विकास विषयमा विद्यावारिधि गरेका र गरिरहेका शोधकर्ताहरू (Rural Developmentalists/RDans) लाई मात्र सहभागी गराई उनीहरूको अनुभवको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको प्रकृति र प्रवृत्तिबारे यदि यस विषयमा अध्यापन गराइरहेका प्राध्यापकहरूलाई पनि सहभागी गराई तथ्याङ्क तथा सूचनाको मिश्रण गर्न सकियो भने अभै साङ्गोपाङ्ग तस्विर आउनसक्ने देखिन्छ । संस्थागत तयारीका बारे विभागीय प्रमुख र मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिविका डिनहरूका अनुभव पनि समेट्न सक्दा भनै सारभूत निष्कर्ष निस्कन सक्नेछ । त्यसैगरी संस्थागत विषयमा शोध गरिरहेका र ग्रामीण विकास, लैङ्गिक अध्ययन, द्वन्द्व, शान्ति र विकासजस्ता अन्तर्विषयात्मक विषयमा शोध गरिरहेका दुवै समूहलाई अध्ययनमा सहभागी गराई अनुभवको मिश्रण र विश्लेषण गराउन सक्तो भने त्रिविमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको अवस्थाबारे अभै प्रस्ट तस्विर देखाउन सकिन्छ । यसले ग्रामीण विकासजस्ता अन्तर्विषयात्मक विषय र समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीति शास्त्रजस्ता संस्थागत विषयमा भइरहेको अन्तर्विषयात्मक अध्ययनहरूबीच तुलनासमेत गर्न सकिन्छ । अर्कोतिर यस अध्ययनले हाल त्रिविमा सञ्चालन भइरहेका द्वन्द्व, शान्ति र विकास, सामाजिक कार्य अध्ययन, लैङ्गिक अध्ययन, अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध अध्ययन, खेलकुद विज्ञानलगायतका आधा दर्जनभन्दा बढी अन्तर्विषयात्मक विषयहरूलाई समेटेको छैन । आगामी कुनै पनि अध्ययनमा यी सबै अन्तर्विषयक विषयबाट सहभागी गराएर त्रिविमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको अवस्थाको सोलोडोलो तस्विर देखाउन सकिन्छ ।

६. निष्कर्ष

विज्ञान र प्रविधिमा आएको अभूतपूर्व विकासको प्रभावमा वैश्वीकरण र एकीकरणको प्रवाहले समाजमात्र नभएर विभिन्न ज्ञान प्रणालीहरू नै एकीकृत हुँदैगइरहेको यो शताब्दीमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको महत्त्व र आवश्यकता बढेर गएको छ (Brotto, Lodge, Gislason, Brighton & Ehlers, 2007) । परिणामस्वरूप विश्वविद्यालय, सरकारी निकाय तथा निजी संस्थानहरूले अन्तर्विषयात्मक अध्ययन केन्द्रहरू स्थापना गर्ने क्रम बढेको छ । संस्थागत विषयमै पनि अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको आवश्यकता र माग बढेको अध्ययनहरूले देखाएका छन् (Bolger, 2021) । दातृ निकायहरूले समेत अन्तर्विषयात्मक अध्ययनलाई रकम उपलब्ध गराउने क्रम बढेको छ ।

प्रस्तुत आलेखले नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत २०५८ सालमा स्थापना भएको प्रारम्भिककालीन अन्तर्विषयात्मक विषय ग्रामीण विकासको हकमा त्यस्तो उल्लेख्य उपलब्धि हुन नसकेको देखाएको छ । यसले ग्रामीण विकासजस्तो अन्तर्विषयक विषयमा भइरहेका विद्यावारिधि तहका अध्ययनहरू विरलै मात्र अन्तर्विषयात्मक रहेको देखाएको छ । पाठ्यक्रमको बनोटका कारणले ग्रामीण विकास विषयको शिक्षणपद्धति अन्तर्विषयात्मक भए तापनि अनुसन्धान पद्धति भने आंशिक रूपमा मात्रै अन्तर्विषयात्मक भएको यस अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनमा सहभागीहरूले विषयको अन्तर्विषयात्मकता बोध गरेको भेटिएको छ तर अनुसन्धानमा त्यो कसरी प्रतिबिम्बित हुन्छ त्यसबारे भने उनीहरू जानकारी पाइएका छैनन् । खासगरी अध्ययनार्थीहरूमा अन्तर्विषयात्मकताको चेतना कम भएको, प्रक्रियामा कम पहुँच भएको, शोधनिर्देशकले उपर्युक्त निर्देशन नदिएको तथा शोध सञ्चालन गर्ने संस्थाहरूले अन्तर्विषयात्मक अध्ययन पद्धतिसम्बन्धी छुट्टै कार्यविधि नबनाएको पाइएको छ । मूलतः अध्ययन गराउने संस्थागत संयन्त्रको भूमिका प्रमुख हुने अध्ययनहरूले देखाएजस्तै यस आलेखले पनि ग्रामीण विकास केन्द्रीय विभाग, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय त्रिवि र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगजस्ता निकायले अन्तर्विषयात्मक विषयहरूको प्रकृतिअनुसार विद्यावारिधि अध्ययनलाई ढाल्न नसकेको देखिन्छ ।

पूर्वअध्ययनहरूमा पनि यस्तै किसिमको निष्कर्ष पाइन्छ । एक अध्ययनमा पाल्मर (२०१८) ले विश्वविद्यालयहरूमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको परिपाटी व्यवस्थित नभएको र नेतृत्व तहमा त्यस किसिमको तयारी नभएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । वाइनगार्ट (१९९७) ले विश्वविद्यालयहरूमा सेवा गर्न र पदोन्नतिका लागि अबै पनि संस्थागत विषयमै दक्षता, अध्ययन र कृतिप्रकाशन चाहिने व्यवस्था भएकाले पनि अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको प्रभाव कम भएको हो भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । अलिक व्यापक रूपमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययनको विश्लेषण गरेका बल्लार (२०२१) ले अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका चार संरचनात्मक अवरोधहरूजस्तै संरचनात्मक अवस्था र प्रशासन, नीति तथा कार्यविधि, स्रोत, पूर्वाधार, पहिचान, पुरस्कार र प्रोत्साहनलाई औँल्याएका छन् । यस अध्ययनमा सहभागीहरूले पनि विद्यावारिधि गर्न पर्याप्त आर्थिक स्रोत नभएको, ग्रामीण विकास विषयलाई अन्य विषयको तुलनामा हेरिने गरेको र कतिपय शोधनिर्देशकहरूबाटै विषयलाई हेर दृष्टिकोण राखिएको बताएका थिए ।

संस्थागत तयारीका अतिरिक्त क्लेइन, (1999), नेवेल (2001), रेप्को र सजोस्ताक (2017) लगायतले अध्ययनकर्ताको क्षमता र रुचिमा पनि उत्तिकै रूपमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन भरपर्ने बताएका छन् । एक या एकभन्दा बढी संस्थागत विषयमा पकड राख्नुपर्ने, तिनका सिद्धान्त र दृष्टिकोणहरू पर्गेल्नुपर्ने, विभिन्न दृष्टिकोणहरूबीच सहकार्य गराई साझा तर समग्र दृष्टिकोण निर्माण गर्न सक्नुपर्ने जस्ता गुणहरू अध्ययनकर्तामा हुनुपर्ने यी विश्लेषकहरूले औल्याएका छन् । अध्ययनकर्ताहरूमा विभिन्न विषयका भाषाशैली प्रयोग गरी संवाद गर्न सक्ने र समूहगत कार्य गर्न सक्ने खुबी हुनुपर्ने पनि भनिएको छ (Bracken & Oughton, 2008) । यस अध्ययनअनुसार ग्रामीण विकासशास्त्रीहरूमा संस्थागत विषयमाथिको पकड आवश्यक छ भन्ने बोध निकै कम पाइएको छ । उनीहरूमा संवादात्मक सीप पनि नगण्य नै पाइन्छ । यस सन्दर्भमा सहभागी एड्ज को अनुभव यस्तो रहेको छ :

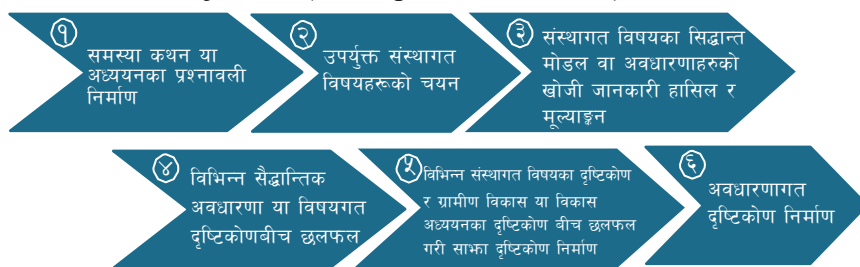
ग्रामीण विकास पढ्न आउने विद्यार्थी यो कस्तो विषय हो ? यो किन पढ्ने ? यो पढेपछि कस्तो ज्ञान पाइन्छ ? के गर्ने ? भन्ने नबुझीकनै आउँछन् । जुनसुकै तहमा विएदेखि पिएचडिसम्मै । खाली पढ्न र राम्रो नम्बर ल्याएर पास गर्न मात्र आएको जस्तो देखिन्छ । यस विषयप्रति उसको कुनै प्रतिबद्धता हुने कुरै भएन । त्यसो हुँदा विद्यावारिधिका क्रममा चाहे प्रस्ताव बुझाउँदा होस् या शीर्षक चयन गर्दा उसले ग्रामीण विकासको प्रकृतिअनुसार भन्दा आफ्नो अध्ययनको पृष्ठभूमिअनुसार गर्नेभयो । अनुभव पृष्ठभूमिअनुसार गरे तापनि ग्रामीण विकासका मूल्यमान्यता आधारभूत परिभाषा अन्तर्विषयात्मकताअनुसार गरेको भए हुन्थ्यो । तर त्यस्तो पाइँदैन । ...उदाहरणका लागि शिक्षाशास्त्र अध्ययन गरेको मान्छेले ग्रामीण विकास विषयको विद्यावारिधिका लागि शोधप्रस्ताव बुझाउँदा शिक्षाशास्त्रको दायराभन्दा बाहिर गएको म देखिँदैन ।

उपर्युक्त सन्दर्भहरूका आधारमा हेर्दा ग्रामीण विकासमा भइरहेका अध्ययनहरू नसकेका विषयगत र अन्तर्विषयगत दुवै हुन पुगेका देखिन्छन् । अध्ययनमा सहभागीहरूले ग्रामीण विकास पढ्न आउने विद्यावारिधि शोधार्थीहरूले आफ्नो रुचि, मानसिक क्षमता र व्यावहारिक आवश्यकताका अतिरिक्त ग्रामीण विकास विषयको प्रकृति, प्रायोगिकता, विषय पढ्नका लागि चाहिने सीप र क्षमताको पनि मूल्याङ्कन गरेर मात्र भर्ना लिनुपर्ने कुरा सहभागीहरूले बताएका छन् ।

प्रस्तावित अवधारणात्मक खाका

प्रस्तुत अवस्थामा अध्ययनबाट प्राप्त सूचना र पूर्वस्थापित छलफलको संयोजन गरी ग्रामीण विकास विषयमा हुने अध्ययनअनुसन्धानलाई अन्तर्विषयात्मक बनाउन तल एउटा प्रक्रिया प्रस्ताव गरिएको छ । यसका चरणहरू निम्न लिखित छन् :

- (१) समस्या कथन या अध्ययनका प्रश्नावली निर्माण,
- (२) ग्रामीण विकास या विकास अध्ययनका अवधारणा, सिद्धान्त, मोडल या उपागमको चयन,
- (३) उपर्युक्त संस्थागत विषयको चयन,
- (४) संस्थागत विषयका सिद्धान्त, मोडल या अवधारणाहरूको खोजी, जानकारी र मूल्याङ्कन,
- (५) विभिन्न संस्थागत विषयका दृष्टिकोण र ग्रामीण विकास या विकास अध्ययनका दृष्टिकोणबीच छलफल गरी साझा दृष्टिकोण निर्माण ।
- (६) अवधारणागत दृष्टिकोण (Conceptual Framework) निर्माण

चित्र: १ ग्रामीण विकास विषयक अध्ययनका लागि अवधारणात्मक खाका (Process Framework)

यस प्रक्रियामा अवधारणात्मक खाका (Conceptual framework) सम्मका चरणहरूमात्र सुझाव गरिएको छ । यस अस्वथासम्भ आइपुग्दा अध्ययनकर्ताले अध्ययनका सम्बन्धमा आफ्नो स्थान (Positionality) बनाइसकेको हुन्छ भन्ने मान्यतामा यो प्रस्ताव गरिएको हो । साथै अन्तर्विषयक विषयमा हुने अन्तर्विषयात्मक अध्ययनका प्रायः अङ्गहरू अध्ययनार्थीले ग्रहण गरिसकेको हुन्छ । अवधारणात्मक खाका तयार पारिसकेपछिको अवस्था भनेको सूचना वा तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र छलफलको चरण हो । जुन चरणहरू यहाँ प्रस्तावित अवधारणात्मक

खाकाले नै निर्देशित गर्ने हो । यस प्रक्रियाको दोस्रो चरणलाई संस्थागत तयारीका माध्यमबाट अनिवार्य गर्न सक्थ्यो भन्ने त्यस्ता अध्ययनहरूबाट विषयगत योगदान स्पष्ट हुनसक्ने देखिन्छ । त्यस्तै गरी चरण पाँच र छ ले ग्रामीण विकासअन्तर्गत हुने अध्ययन अनुसन्धानलाई अन्तर्विषयात्मक बनाउन मद्दत गर्नेछ । बाँकी चरणहरू जुनसुकै संस्थागत या अन्तर्विषयक विषयमा अन्तर्विषयात्मक अध्ययन अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि साझा चरणहरू हुन् ।

संस्थागत विषयहरूको प्रभावकारिता कम हुँदैगइरहेको विश्वव्यापी परिवेशमा अन्तर्विषयक अध्ययनको महत्त्व बोध गरेरै त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा ग्रामीण विकास विषय स्थापना गरिएको भए तापनि अध्ययन अनुसन्धानमा भन्दा पाठ्यक्रममा मात्र यसको अन्तर्विषयात्मकता कायम भएको देखिन्छ । त्रिविले हालै सार्वजनिक गरेको नीतिमा विभिन्न संस्थागत तथा अन्तर्विषयात्मक विषयहरूलाई एकीकरण गरेर विद्यालय (Schools) हरू खडा गर्ने अवधारणा अगाडि बढाएको छ (TU, 2024) । यस परिप्रेक्ष्यमा त्रिविले ग्रामीण विकासलगायत अन्य समकालीन अन्तर्विषयक अध्ययनहरू जस्तै द्वन्द्व, शान्ति र विकास, सामाजिक कार्य, लैङ्गिक अध्ययन, अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध अध्ययन, पर्यटन तथा आतिथ्यता अध्ययन, खेलकुद विज्ञान, श्रम अध्ययनलगायतलाई समेटी एउटा छुट्टै अन्तर्विषयात्मक अध्ययन विद्यालयको स्थापना गरी यस अध्ययनले पहिल्याएका प्राप्ति र सीमाहरूको समुचित उपयोग गर्न सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- Benlahcene, B.; Chatti, C.B.; Hoque, H.M.N.; Khal, A. & Bakir, A. (2024). Interdisciplinary studies: A critical review of the concept, paradigm and difficulties. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 14 (1): 154-174. <https://doi.org/10.32350/jitc.141.10>
- Bolger, P. (2021). A study of faculty perceptions and engagement in interdisciplinary research within university sustainability institutes. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 11: 115-129. <https://doi.org/10.1007/s13412-020-00616-7>
- Boon, M. & Baalen, S.V. (2018). Epistemology for interdisciplinary research-shifting philosophical paradigms of science. *European Journal of Philosophy of Science*, 9:16. <https://doi.org/10.1007/s13194-018-0242-4>

- Bracken, L. J. & Oughton, E. A. (2008). 'What do you mean?' The importance of language in developing interdisciplinary research. *Transactions of the Institutes of British Geography*, 31 (3): 371-382. 10.1111/j.1475-5661.2006.00218.x
- Brotto, V. C.; Gisslasson, M. & Ehlers, M. H. (2007). Practising interdisciplinarity in the interplay between disciplines: experiences of established researchers. *Environmental Science & Policy* 12(7):922-933. 10.1016/j.envsci.2009.04.005
- Central Department of Population Studies (CDPS) (2024). *About*. Available at: <https://www.cdps.edu.np/about> [Accessed 11/2/2024]
- Central Department of Rural Development (CDRD) (2024). Message from Head. Available at: <https://cdrd.tu.edu.np/messageFromHead/137> (Accessed 4/11/2024)
- Central Department of Rural Development (CDRD) (2024). Downloads. Available at: <https://cdrd.tu.edu.np/downloads> (Accessed 4/11/2024)
- Hoidn, S. (2018). Conducting interdisciplinary research in higher education: Epistemological styles, evaluative culture and institutional obstacles. *International Journal of Interdisciplinary Research and Innovation*, 6(3):288-297. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/327700683>
- Klein, J.T. (1999). Mapping interdisciplinary studies. Association of American Colleges and Universities.
- Krishnan, A. (2009). What are Academic Disciplines? Some observations on the Disciplinarity vs. Interdisciplinarity debate. ESRC National Centre for Research Methods NCRM Working Paper Series. Available at: <https://eprints.ncrm.ac.uk/id/eprint/783/>
- Miller, R. C. (1982). Varieties of interdisciplinary approaches in the social sciences: A 1981 overview. *Issues in Integrative Studies*, 1:1-37.
- Nastar, M.; Bodo, C. S. & Olsson, L. (2018). A critical realist inquiry in conducting interdisciplinary research: an analysis of LUCID examples. *Ecology and Society*, 23(3):41. <https://doi.org/10.5751/ES-10218-230341>

- Newell, W. H. (2001). A theory of interdisciplinary studies. *Issues in Integrative Studies*, 19:1-25
- Palmer L. (2018) Meeting the leadership challenges for interdisciplinary environmental research. *Nature Sustainability*, 1: 330–333. 10.1038/s41893-018-0103-3
- Purvis, B.; Keding, H., Lewis, A. & Northall, P. (2023). Critical reflections of postgraduate researchers on a collaborative interdisciplinary research project. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10:10. <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01494-w>
- Repko, A. F. & Szostack, R. (2017). *Interdisciplinary research process and theory*. Sage.
- Russel, Y.I. (2022). Three Problems of Interdisciplinarity. *Avanta*, 8 (1). DOI: 10.26913/avant.202206
- Schmidt, J. C. (2011). What is a problem? On problem-oriented interdisciplinarity. *Poiesis Prax*, 7:249-274.
- Scott, C. & Hofmeyer, A. (2007). Acknowledging complexity: Critically analyzing context to understand interdisciplinary research. *Journal of Interprofessional Care*, 21(5):491-501.
- Singh, M. P. (2005). Rural development education at Tribhuvan University. *Nepalese Journal of Development and Rural Studies*, 2(1): 110-112.
- Tribhuvan University (TU) (2024). *Downloads*. Available at: https://portal.tu.edu.np/downloads/_2024_04_19_08_33_11.pdf (Accessed 4/12/2024)
- Weingart, P. (1997). From ‘Finalization’ to ‘Mode 2’: Old Wine in New Bottles? *Social Science Information*, 36 (4): 591-613. DOI: 10.1177/053901897036004002

(लेखक त्रि.वि., नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रका सहप्राध्यापक हुनुहुन्छ।)